

Hendrik Visser 't Hooft, Het recht van de toekomst. Over morele aspecten van duurzaamheid, Kampen: Uitgeverij Klement 2006, 96 p.

‘This guy is so far out on the environmental extreme, we’ll be up to our necks in owls, and every American will be out of work.’ Dat zei president George Bush sr. over Al Gore tijdens de presidentiële voorverkiezingen in 1992, toen het milieubelang nog door vrijwel alle partijen als een immaterieel ‘tegenover’ van economische belangen werd gezien. Het was een tijd waarin milieu en economie nog als incommensurabel golden, symbolisch verbeeld door de zeehondjes die door Greenpeace werden beschermd tegen hardvochtige pelsjagers. Het recht wist zich met dat milieubelang nog niet goed raad: er ontstond een instrumentele wetgeving met lijsten van beschermde, want bedreigde plant- en diersoorten, en van beschermde natuurgebieden. Maar een evenwichtig milieu werd nog niet onderkend als fundamenteel rechtsbelang en kwam, bijvoorbeeld in het rechtenonderwijs aan Nederlandse rechtenfaculteiten, niet of slechts sporadisch aan de orde.

Inmiddels heeft zich een paradigmawisseling in het denken over milieuproblemen voltrokken. Duurzaamheid is ineens geen 'soft' begrip meer, zoals de Amerikaanse delegatie op de klimaatop eind 2007 in Bali tot haar eigen schande heeft moeten ervaren. Niet langer staan de zehondjes symbool in de discussies rond een beter milieu, maar is de mens zelf in het centrum van de aandacht komen te staan. Met dank aan mensen als Al Gore en anderen is het voortbestaan van de mensheid in het licht van het veranderende planetaire leefklimaat eindelijk op de agenda gezet.

Het besef dat milieurampen direct kunnen ingrijpen in het basisveiligheidssysteem van mensen, heeft het milieu verlost van zijn groene, elitaire imago. Voortaan en hoe langer, hoe meer zullen mensen uit eigenbelang het milieubelang in hun handelen verdisconteren. De tijd waarin dat nog niet hoefde, heeft bij nader inzien een dure wissel op de huidige eeuw getrokken.

Tegen deze achtergrond doet *Het recht van de toekomst* van Hendrik Visser 't Hooft, dat in 2006 is verschenen, nu al enigszins gedateerd aan. Visser 't Hooft plaatst het milieuvraagstuk in de sleutel van onze morele verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties. Daarmee suggereert hij dat we duurzaamheid niet zozeer omwille van onszelf maar ten faveure van nog niet geboren anderen zouden moeten willen nastreven. Die gedachte doet echter geen recht aan de acute dreiging van milieurampen. Anders gezegd, het probleem is al meer *tegenwoordig* dan *toekomstig* en zal dat ook steeds meer worden.

Toch maakt juist de nadruk op het tijdsaspect de publicatie van Visser 't Hooft interessant. Nadenken over duurzaamheid voert ons terug naar de temporaliteit van de rechtsorde, naar de duurzaamheid van het recht zelf. Het recht kan worden gezien als bij uitstek een institutie die voor stabiele intermenselijke verhoudingen kan zorgen. Juridische instituties wekken immers vertrouwen in de toekomst, omdat wij het daaraan te danken hebben dat wij ons in het heden kunnen vastleggen op waar wij in de toekomst voor staan.

Volgens Visser 't Hooft zou het 'duurzaamheidsbeginsel' een dominant onderdeel van de geschreven of ongeschreven constitutie moeten uitmaken. Voor wat hij onder duurzaamheid verstaat, zoekt hij aansluiting bij de definitie van *sustainable development* van de *World Commission on Environment and Development* uit 1987: 'Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.' Het is duidelijk dat deze definitie vooral laat zien wat *niet* de bedoeling kan zijn. Gedragingen die tot uitputting van natuurlijke hulpbronnen, onomkeerbare klimaatverandering, grootschalige erosie of andere milieurampen leiden, hebben wel degelijk negatieve repercussies op de leefomstandigheden van toekomstige genera-

ties. Door duurzaamheid als een beginsel in de grondwet op te nemen, wordt meteen duidelijk gemaakt dat dergelijke gedragingen een fundamentele bedreiging vormen voor een rechtsorde die niet alleen geïnteresseerd is in het heden, maar opeenvolgende generaties ook een open toekomstperspectief wil (blijven) bieden.

Het betoog van Visser 't Hooft heeft een tentatief en essayistisch karakter. Na een korte introductie verkent het eerste hoofdstuk de mogelijkheden van een 'toekomstethiek', waarin met belangen van toekomstige generaties rekening kan worden gehouden. In een tweede hoofdstuk wordt de stelling geponseerd dat de morele band tussen generaties op een smalle conceptie van ('tijdloze') rechtvaardigheid gebaseerd kan worden, vooral tot uiting komend in de plicht toekomstige generaties voor onomkeerbare aantastingen van hun leefcondities te behoeden. Noties als zorg, sympathie of liefde zouden in dat opzicht te vrijblijvend zijn. Het derde hoofdstuk onderzoekt de mogelijkheden om expliciet vanuit het heden (dus rekening houdend met huidige, lokale belangen en omstandigheden) oog te hebben voor de belangen van toekomstige generaties. Hier komt de vraag aan de orde hoe het persoonlijke, individuele kortetermijnbelang zich verhoudt tot abstracte, algemene, langetermijnbelangen en -doelstellingen. Er zijn wel degelijk manieren om beide perspectieven te integreren, meent Visser 't Hooft. Ook levenden hebben behoefte aan een open toekomstperspectief, dat zij niet alleen met kinderen en kleinkinderen, maar ook met zelftranscendentie en de zin van het leven associëren. Met investeringen in duurzaamheid worden dus niet alleen toekomstige generaties gediend. Het boek besluit met een beknopt vierde hoofdstuk, waarin de vraag wordt opgeworpen of aan de theologie of althans de metafysica ontleende argumenten aan het seculiere debat over duurzaamheid nog iets kunnen toevoegen.

Het geheel leunt sterk op de filosofie van Hans Jonas, die in *Das Prinzip Verantwortung* uit 1979 uiteenzette dat de technologische ontwikkelingen de mensheid met een enorme, nieuw type verantwoordelijkheid hebben opgezadeld. Onze vrijheid wordt niet alleen 'horizontaal' moreel begrensd door de vrijheden van gelijktijdige anderen, maar ook 'verticaal', door de tijd heen, door de vrijheden van jongere en toekomstige generaties. Onze mogelijkheden tot manipulatie, zelfs tot duurzame ontwrichting van onze leefomgeving, dwingen ons tegenwoordig om veel verder vooruit te denken dan wij vroeger gewend waren. Visser 't Hooft laat tegelijkertijd zien hoe lastig het niettemin is een daadwerkelijke morele verplichting tegenover nog ongebornen anderen te construeren. Aan de vraag hoe een dergelijke morele verplichting vervolgens juridisch vertaald zou moeten worden, komt hij helaas helemaal niet toe.

De paradox die bij dit alles herhaaldelijk opduikt, is dat juist de hedendaagse samenleving geobsedeerd lijkt te zijn door het heden, en zich aan

R&R 2008 / 1

verleden en toekomst weinig gelegen laat liggen. De nadelige langetermijneffecten van economische beslissingen bijvoorbeeld, blijven dikwijls buiten beschouwing, mede omdat zij zo lastig te meten zijn. Dat de langetermijneffecten van ons handelen desondanks moreel en juridisch uiterst relevant zijn, toont Visser 't Hooft zonder meer aan. Ook laat hij zien dat de bestaande morele en juridische kaders op verschillende punten tekortschieten om dit soort collectieve en (vaak) grensoverschrijdende problemen op adequate wijze het hoofd te bieden. Maar hoe het dan wel zou moeten – hoe 'duurzaamheid' als 'beginsel' in onze rechtsorde moet worden opgenomen, en hoe zij in de verschillende rechtsgebieden operationeel kan worden gemaakt – blijft ook na deze beschouwing nog een open vraag.

Wouter Veraart (Amsterdam)